

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՍՏԻԱՍՏԱՏՐԵԱՆ

Ա Ր Ա Մ Ը

(ՅՈՒՇԵՐ ՈՒ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Առաջին անգամ ես Արամին պատահել եմ Երեւանում, որքան յիշում եմ, 1901-ին: Այն ժամանակ Երեւանի միջնակարգ դպրոցների աշակերտութիւնը գրեթէ ամբողջովին կազմակերպւած էր: Կային չորս դպրոցներ — երեքը պետական (տղայոց եւ օրիորդաց գեմնադրանները եւ ուսոցչական սեմինարեան) եւ հայոց թեմականը: Իւրաքանչիւր դպրոց ունէր իր առանձին կազմակերպութիւնը, որոնք սերտ կապ էին պահում միմեանց հետ: Այդ կապը պահւում էր «Մայր խմբի» միջոցով, որի մէջ մտնում էին երկուական ներկայացուցիչներ ամէն դպրոցից: «Մայր խմբում» ծեծւում էին աշակերտական շարժման վերաբերող ընդհանուր հարցեր: Շարժման նպատակը մշակութային էր — աշակերտութիւնը ձգտում էր ընդլայնել իր մտաւոր հորիզոնը: Ընթերցանական ժողովներ, դասախօսութիւններ, գրական — երաժշտական հանդէսներ — ահա գլխաւորապէս այն միջոցները, որոնցով աշակերտութիւնը լրացնում էր իր ներաշխարհի պակասը դպրոցից դուրս: Սակայն նրա հետաքրքրութիւնը չէր սահմանափակւում լոկ մշակութային խնդիրներով: Շեղջապատի կեանքը, բնականաբար, ազդում էր նրա վրա. իսկ այդ կեանքում տեղի էին ունենում մատաղ սերնդի հետաքրքրութիւնը բոլորքող երեւոյթներ: Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը արմատներ էր ձգել հասարակութեան այլ եւ այլ խաւերում. շատերն էին զբաղւում ազգային — հասարակական հարցերով: Դաշնակցական դործիչները ձգտում էին իրենց ազդեցութեան տակ առնել եւ աչքի ընկնող ուսանողներին ու նրանց միջոցով ազգային ոգիի զարթեցնել աշակերտութեան մէջ: Եւ յաջողւում էին: Աշակերտական խմբերում ու շրջաններում, իբրեւ հետեւանք դրսի ազդեցութեան, ծայր էր տւել մի այսպիսի հարց՝ աշակերտութիւնը պէտք է լինի կուսակցական թէ անկուսակցական. այլ խօսքով նա պէ՞տք է զբաղւի ազգային-քաղաքական հարցերով, թէ պէտք է սահմանափակւի միայն իր ուսումը — կրթութիւնը լրացնելով: Եւ թէեւ մեծամասնութեան գի-

տակցութիւնը կողմնակից էր վերջինին, բայց հէնց այդ մեծամասնութեան մէջ էլ կային շատերը, որոնք իրենց զգացմունքներով ընդառաջում էին դրսում՝ կեանքում տիրող տրամադրութիւններին ու ոգեւորում – ապրում նրանցով:

Ահա այդ ժամանակ մի օր լուր տարածեց աշակերտներին մէջ, թէ Ղարաբաղի թեմական դպրոցից մի քանի հոգի եկել են Երեւանի թեմականը մտնելու համար: Պատմում էին, որ նրանց դուրս են արել իբր ըմբոստների, անկարգների: Մի քանի օր անց աշակերտական մի հաւաքոյթում տեսայ այդ զարաբաղցիներին: Ծանօթացանք եւ այնուհետեւ մի քանի անգամ առիթ ունեցանք իրար հանդիպելու: Մեր աշակերտական ժողովներին մասնակցողները երեք հոգի էին. մէկը պնդակազմ ու խոշոր, Սարգիս անունով, միւսը նուրբ դիմազրծերով ու մշտաժպիտ – Տոշեան, երրորդը՝ շիկահեր, փոքրիկ սրածայր միրուքով, կարճահասակ, սրամիտ – անունը մոռացել եմ: Այդ երեքի արտաքինն էլ շատ լաւ պատկերացնում եմ մինչեւ օրս էլ: Մինչեւ 1918 թ. ես չգիտէի, որ Ղարաբաղի թեմականից Երեւան տեղափոխւած Սարգիսը եւ Արամը միեւնոյն անձնաւորութիւնն է: 1918 թւին մի օր Արամի հետ կառքով ինչ որ մի տեղ էինք գնում: Նա խօսում էր, ես լսում էի ու միաժամանակ թեք հայեացքով դիտում նրան: Երեւի նմանութեան կապակցութեամբ Արամի դիմազիծը շատ պարզ յիշեցրեց ինձ 17 տարի առաջ նոյն Երեւանում տեսածս Սարգսին:

– Խօսքդ կտրում եմ, Արամ, դու Երեւանի թեմականում սովորե՞լ ես, հարցրի:

– Հա, լե՛նչ կայ որ, ժպտաց նա:

– Նղբայր, դու Սարգի՞սն ես, զարմացայ ես:

Զարմանքս նրան զարճացրեց: Նկարագրեցի իր այն ժամանակւայ արտաքինը – բաց մոխրագոյն մահուդից բլուզ, սեւ կաշւից լայն գոտի, սեւ մահուդից տապաւտ, խիտ, ըմբոստ մազեր, վատառողջ աչքեր, իր տարիքին չսաղող լուրջ դէմք:

1901 թւին Սարգսին պատահել եմ մի քանի անգամ. միշտ էլ նոյն տպաւորութիւնն եմ ունեցել – լուրջ ու լռակեաց էր, ինքն իր մէջ ամփոփւած, մինչդեռ իր ընկերները – զարաբաղցիները – շատ ուրախ բնաւորութեան տէր էին: Իր ներքին կարողութիւններով աչքի չէր ընկնում, գոնէ ես մեր հաւաքոյթներում նրա մէջ արտակարգ ոչինչ չեմ նկատել:

1917 թւին, գարնան ու ամառւան ամիսներին, ուսական բանակին արհեստական ներարկումներ էին անում՝ նրա ռազմական

ողին բարձրացնելու ու յարձակման ընդունակ դարձնելու համար : Ա. Կերենսկին անդադար պտոյտներ էր գործում արեւմտեան ճակատում ու ճիգ թափում — խօսքի միջոցով համողել զօրքին՝ պատերազմը շարունակելու անհրաժեշտութեան մէջ ու դէպի յաղթութիւն մղելու նրան : Նրա օրինակին հետեւում էին եւ Անդրկովկասի բանակում աշխատող քաղաքական գործիչները : Նոյնը կատարում էր եւ մեզ մօտ՝ Երեւանում, ուր այդ ժամանակ կանգնած էր տասնընեօթ հազարանոց մի զօրամաս : Թիֆլիսից Երեւան էր ուղարկւած Երկրային Կենտրոնի անդամ, այժմ հանդուցեալ բժիշկ Յովսէփ Բէզդատեանը, յայտնի ս. -դեմոկրատ, Երեւանի շրջանի դասալիքներին հաւաքելու, արդէն իսկ քայքայման շեմքին հասած զօրամասերի ողին բարձրացնելու, նրանց կազմակերպելու ու ռազմաճակատ ճամբելու նպատակով : Արամն էլ Երեւանումն էր : Բէզդատեանը, կամենալով օգտագործել Արամի անունն ու հեղինակութիւնը իր նպատակների համար, հրաւիրեց նրան ներկայ լինել իր նշանակած միտինգին եւ խրախուսանքի խօսք ասել զինուորներին : Ինձ, իբր Երեւանի Զինուորական Խորհրդի Գործադիր Կոմիտէի անդամի, յանձնարարւած էր աջակցել Բէզդատեանին :

Նշանակւած օրը, ճաշից յետոյ, երբ զօրամասերը հաւաքւել էին Երեւանի զօրանոցներից մէկի ընդարձակ բակում, Բէզդատեանը բերեց Արամին : Առաջին անգամն էի լսում նրա ճառը : Հոետոր չէր. արտասանութիւնն ունէր ինչ որ թերութիւն, որ վնասում էր խօսքի արտաքին տպաւորութեան, մանաւանդ անսովոր ականջի համար : Զուռէր նաեւ յստակ, սահուն ոճ, որի ազատ կարկաչիւնը այնքան անհրաժեշտ է միտինգային հոետորի համար : Այնուհետեւ լսել եմ Արամին բազմաթիւ անգամներ եւ բազմաթիւ տեղերում զանազան առիթներով ճառ ասելիս : Առաջին տպաւորութիւնս մնացել է նոյնը — հոետոր չէր : Զուրկ հոետորական շնորհքից՝ Արամը, սակայն, ունէր զարմանալի բովանդակալից ու հարուստ միտք և երբ ականջդ սովորում էր նրա լեզւին ու խօսքին, միշտ հաճոյքով էիր ունկընդորում նրան : Ճկուն ու հնարադէտ էր նրա միտքը. չեմ յիշում մի դէպք, երբ իրար յաջորդող ժողովներում, նիստերում, խորհրդակցութիւններում ստեղծւած լինէր ծանր, անելանելի կացութիւն՝ փակուղի, եւ Արամը փրկած չլինէր կացութիւնը :

1917 թ. ամառը ես յաճախ պատահում էի Արամին Ղուրդուղուլի գիւղում (Սարգարապատի շրջանի հարուստ ու շէն գիւղերից մէկը), ուր գնում էի արձակուրդով ընտանիքիս մօտ : Արամը գալիս էր Ղուրդուղուլի հիւր Մոսկւայի Կոմիտէի աւագ բժշկուհի օր. Զալեանի մօտ, որի հետ մի երկու ամիս յետոյ ամուսնացաւ : Մի քանի

սովորական ու պատահական հանդիպումներից յետոյ նա իր պահ-
 ւածքով սկսեց շարժել իմ հետաքրքրութիւնը: Ես, թէեւ հեռուից
 հեռու, բայց լաւ գիտէի թէ ո՞վ է Արամը.— Հ.Յ. Դաշնակցութեան
 նշանաւոր դէմքերից մէկը եւ Վանի հերոսը, բայց եթէ այդ բանը
 չիմանայի ու չլինէր չըջապատի ակնածանքով ու յարգանքով լի վե-
 րաբերմունքը դէպի նա, բնա՛ւ չէի մտածի, որ Արամը մեր իրակա-
 նութեան ամենամեծ ու ամենաազդեցիկ քաղաքական կուսակցու-
 թեան ղեկավարներից է ու ժողովրդական հերոս: Արտաքին կեցած-
 քով ու ձեւերով մի սովորականից սովորական մահկանացու, պարզ
 ու մտերիմ զրուցակից: Եւ մի՛շտ այդ միեւնոյն տպաւորութիւնը
 առօրեայ կեանքում: Իմ այդ տպաւորութիւնը մնաց մինչեւ վերջ:
 Հանգամանքների բերմամբ հետագային Արամի հետ ես բաւական
 մօտեցայ — մտերմացայ. ամիսներ շարունակ գրեթէ օրն ի բուն
 մենք միասին էինք լինում: Այդ այն ժամանակն էր, երբ դէպքերն
 ու հանգամանքները փոխւում էին դահալէժ, գլխապտոյտ արագու-
 թեամբ եւ ճակատագրական արժէք ստանում հայ ժողովրդի համար:
 Երեւանում գտնւողների մտքերն ու զգացումները լարւած էին ան-
 չափ. նրանց ապրումները խորունկ էին, ջղաճոտ ու մի՛շտ յու-
 սահատական: Օրերը շա՛տ երկար էին, ամիսները անվերջ...: Այդ
 օրերին Արամը մի հսկայ էր, որ իշխում էր չըջապատի վրա եւ ըն-
 թացք ու ուղղութիւն տալիս նրա կեանքին: Այդ զգում ու գիտակ-
 ցում էին ամենքը՝ առանց դաւանանքի խորութեան: Եւ ահա այդ
 հսկան նոյն սովորական մարդն էր, որին հանդիպում էի Ղուրդու-
 ղուլիում առօրեայ պայմաններում — մատչելի ամենքին, գրեթէ
 ճգնաւոր իր կեանքի եղանակով, ո՛չ մի քայլ իր դիրքը ընդդէմէր,
 ուշադրութիւն դրաւելու, իրեն ցուցադրելու: Իր անձը գոյութիւն
 չունէր. անձնական կեանքը զրկանքների անվերջ շարան կը լինէր,
 եթէ չըջապատողները հոգ չտանէին նրա մասին: Արամին մօտ ճա-
 նաչելուց յետոյ մարդ տարակուսում էր, թէ ո՞վ է նրան փաշա
 տիտղոսը տւել: Մի կատարեալ թիւրիմացութիւն, դոնէ բուսահա-
 յերիս հասկացողութեամբ. նրա բնաւորութեան մէջ փաշայական
 ոչինչ չկար: Եւ ինքը ինչպէ՛ս էր խորշում այդ տիտղոսից:

Յիշում եմ երկու այսպիսի դէպք: Մի օր, տուն վերադառնա-
 ւով — իրեն դիկտատոր ընտրելու յաջորդ օրը — տան մուտքի եր-
 կու կողմը պահակ — զինւորներ է տեսնում, իսկ բնակարանի մուտ-
 քին փակցրած՝ «Արամ Փաշա»: Անմիջապէս գրպանից հանում է
 գրչահատը ու քերում փաշա բառը, իսկ մի երկու օր յետոյ վերա-
 ցան եւ զինւորները: Մի այլ դէպք: Մակւայ խանութիւնից ներկա-
 յացուցիչներ էին եկել Արամի մօտ: Բարեւներ էին բերել խանից ու

դիմում – նրանից ու տեղական հայերից օգնելու իրենց պարենով: Երբ ներկայացուցիչները (հայերը) վերադառնում էին, Արամի անունից ռուսներէն մի նամակ գրեց խանին: Ո՛չ մի կերպ չէր համաձայնում նամակի տակ ստորագրել Արամ փաշա, այլ ստորագրեց միայն Արամ: Մեծ դժարութեամբ համոզեցինք, որ այդ ստորագրեա՜ծ անւանը կցւի նաեւ «փաշա» բառը:

1917-ի, կարծեմ, ամառւայ սկիզբներին Արամը յանձն է առնում ինչ որ մի պաշտօն: Այդ ժամանակ նա ապրում էր Ղուրդուղուլի գիւղում, որտեղից եւ անում էր իր պաշտօնին վերաբերող կարգադրութիւններ: Նրա միջոցով լծկաններ, գլխաւորապէս գոմէշներ եւ երկրագործական գործիքներ էին ուղարկւում Տաճկահայաստանի գրաւած վայրերը: Իր պաշտօնի վրա նա նայում էր կէս հեղինքով եւ իրեն «գոմէշների վերակացու» էր անւանում: Ղուրդուղուլիում Արամը հանգստանում էր: Այդ գիւղում եղած ժամանակս գրեթէ ամէն օր, յաճախ օրական երկու երեք անգամ հանդիպում էի նրան: Խօսակցութիւնները պտտում էին սովորական ու առօրեայ խնդիրների շուրջ: Արամը գիտէր մարդկանց հետ յարաբերութիւններ մշակել ու պահել ամէն պարագայում: Միանգամայն աննկատելի կերպով ես ընտելացայ նրան եւ թէեւ մեր մէջ մտերմական ոչինչ չկար, մը հանդիպումները մեծ բաւականութիւն էին պատճառում ինձ:

Ղուրդուղուլիում երկար մնալ չէի կարող. վերադարձայ Երեւան: Կարճ ժամանակից յետոյ իմացայ, որ Արամին կանչել են Թիֆլիս: Այնուհետեւ նրան չտեսայ մինչեւ 1917 թ. դեկտեմբեր, երբ նա, իբր Հայոց Ազգային Խորհրդի լիազօր, եկաւ Երեւան:

1917 թւին Երեւանի հայութիւնը ծանր ու անստոյգ վիճակ էր ապրում: Ռուսական զօրամասերը մեծ մասամբ հեռացել էին: Մեռնող կարգերից ժառանգութիւն մնացած հիմնարկութիւնները գրեթէ իսպառ կորցրել էին իրենց նշանակութիւնը ժողովրդի աչքում: Եւ այդ՝ նոյնիսկ այն դէպքում, երբ հիմնարկութեան գլուխ կանգնած էր նոր, յեղափոխական մարդ: Ժողովուրդը մնալով ինքն իրեն՝ առողջ բնազդով թեքւում էր դէպի հարազատ հաստատութիւնները – դէպի Ազգային Խորհրդները եւ Յեղափոխական Կոմիտէները: Վերջիները աշխատում էին ոյժ տալ Ազգ. Խորհուրդներին, – իբրեւ ժողովրդի հաւաքական կեանքի արտայայտութեան ու նրանց միջոցով էին գործ կատարում: Երկրի տէրերը դառնում էին Ազգ. Խորհուրդները թէ կենտրոնում եւ թէ գաւառներում: Երեւանի Ազգային Խորհուրդը իրեն համարում էր չըջանի գերագոյն մարմինը, բայց իր անելիքների մասին որոշ, յստակ դաշափար չունէր:

Կար այն զեղծակցութիւնը, որ ժամանակը բախտորոշ է, հայ ժողովրդի քաղաքական կեանքը ճակատադրական շրջան է անցնում, որ ասպազան յղի է ամէն տեսակ անակնկալներով, որ ուսը, լքելով ճակատը՝ զարհուրելի վտանգի դուռ է բաց արել սահմանի այս կողմը նստած հայութեան համար: Ունենալով հանդերձ այդ զեղծակցութիւնը, Երեւանի Ազգային Խորհուրդը համապատասխան գործունէութիւն ցոյց չէր տալիս: Կային մարդիկ, կար գործ կատարելու տրամադրութիւն, բայց չկար մի կամք, որ օղակէր այդ մարդկանց ու մղում տար նրանց ձգտումներին: Մեծ դեր էր կատարում եւ այն, որ Երեւանը նայում էր Թիֆլիսին, իբրեւ կենտրոնի, եւ այնտեղից սպասում ցուցմունքներ, հրահանգներ: Երեւանը զրեթէ կտրւած էր աշխարհից եւ չգիտէր թէ ինչ է կատարւում դուրսը: Երեւանը անորոշութեան մէջ ջղայնանում էր: Ծառներ, վատ օրեր էին...:

Երբեմն — երբեմն Թիֆլիսից դալիս էին պատահական մարդիկ եւ զեկուցումներ տալիս Ազգ. Խորհուրդում — տեղեկութիւններ Թիֆլիսից: Սակայն այդ տեղեկութիւնները չափազանց անբաւարար էին եւ չէին կարող գծել Երեւանի Ազգ. Խորհրդի անեղծներէ ուղին:

Վերջապէս, մի օր եկաւ Դրօն, որից խմացանք, որ յատուկ լիազօրութիւններով Թիֆլիսից Երեւան է դալիս Արամը: Անհամբեր սպասում էինք նրան: Եւ դեկտեմբերի վերջերին (24-26) եկաւ: Նոյն օրը հէնց գնացի մօտը: Ես արդէն զինուորական հագուստս փոխել էի: Արամի առաջին խօսքը դրան էր վերաբերում: Ուշացել ես, ասաց, ձեռքս սեղմելով, ժպիտը դէմքին՝ ցոյց տալով զգեստս. խնդրեմ վաղանից նորից հագնես զինուորական հալադ: Ակնարկում էր, որ գործ կայ անելու: Մի երկու ժամ անցած միասին գնացինք Ազգային Խորհուրդ, որ այդ օրը հաւաքւել էր Գայիանեան դպրոցի շէնքում, յատկապէս Արամին լսելու համար: Արամը տւեց մեզ հետաքրքրող ու զրեթէ բոլոր հարցերը սպառող մի ընդարձակ զեկուցում — Ռուսաստանի վիճակը, քաղաքական կացութիւնը Անդրկովկասում, հայ վրացական-ադրբէջանեան յարաբերութիւնները, տաճիկների տրամադրութիւնները եւ այլն եւ, ի վերջոյ՝ մեր անելիքը: Խօսքը ամփոփեց մօտաւորապէս այսպէս. — Ամէն ոք իր մասին է մտածում. իր երկրի սահմաններից այն կողմ եթէ նայող կայ՝ նայում է միայն յանուն իր շահերի: Ոչ ոք ոչ մի մարդ չի ուղարկի տաճիկական ճակատ՝ տուն գնացող ուսանելին փոխարինելու համար: Եթէ ընդհանուր ուժերով ճակատ պահելու խօսք էլ լինում է — դա լոկ խօսք է՝ զուրկ իրական հիմքից ու անկեղծութիւնից: Հայերով ո՛չ ոք չի հետաքրքրւում, շօշափելի օգնութիւն հասցնելու մտքով: Դրա հակա-

ռակը, կայ դաւադրական վերաբերմունք: Մինակ ենք եւ պէտք է ապաւինենք միայն մեր ուժերին՝ թէ ճակատը պաշտպանելու եւ թէ երկրի ներսը կարգ հաստատելու համար:

Առաջին անգամն էի լսում Արամին ղեկուցում տալիս: Շատ շնորհալի ղեկուցանող էր: Նրա ղեկուցումների մէջ չկար ոչինչ աւելորդ: Խնդիրները դնում էր իրենց մերկութեամբ, լուսարանում էր կարճ ու պարզ, երբեմն, կարիք եղած դէպքում, ղեկուցումը ամփոփում էր երկու խօսքով եւ ասպա տալիս եզրակացութիւնները: Ախտաճանաչութեան զարմանալի ընդունակութիւն ունէր. դէպքերը արժէքաւորում էր ճշտութեամբ եւ այնուհետեւ գալիքը նախատեսում յատուկ կերպով: Հէնց նրա վերաբերմունքը դէպի բոլշեւիզմը. դեռ 1918-ի սկզբներում նա դուշակում էր բոլշեւիկների կատարելիք կործանարար դերը եւ երկաթէ բաղուկով սեղմում — խեղդում էր բոլշեւիկեան ամէն մի արտայայտութիւն, մանաւանդ զօրամասերում: Եւ այդ անում էր յենւած միայն իր հեղինակութեան եւ կամքի վրա, սոսկ իր պատասխանատուութեամբ: Ծանօթ է թէ ինչ բնաւորութիւն էին կրում բոլշեւիկեան ելոյթները զօրամասերում — դասալիքների, տխմարների ու սրիկաների միջոցով լքում ու քայքայում առաջ բերել: Այդպիսիների նկատմամբ Արամը անողոր էր: Պօղոս Մակինցեանի ներկայութիւնը Երեւանում անցանկալի համարելով՝ դրամ տւեց նրան եւ պատուաւոր «քաղաքական առաքելութեամբ» ճամբեց Ռուսաստան: Հաղիւ թէ կասկածելի է, որ եթէ Արամի վերաբերմունքը, նրա քաղաքականութիւնը շարունակէր եւ նրա մահից յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութիւնը մայիսեան ապստամբութիւնը չէր տեսնի:

Ազգային Խորհուրդը յարւած ուշադրութեամբ լսեց Արամին ու միաձայնութեամբ հաւանութիւն տւեց նրա առաջարկներին՝ Ազգ. Խորհրդի անելիքների մասին: Ամենքը զգում ու կասկածում էին, որ պէտք է պատրաստուէլ օրհասական պայքարի, որ այդ պայքարի ժամը մօտ է, որ խօսքի ու մէծի ժամանակը չէ: Ժամանակ է գործելու — արագ եւ մճռական, հէնց վաղանից: Ամենքն ունէին այդ գիտակցութիւնը: Բայց տարօրինակ բան: Արամի առաջարկութեամբ պիտի բնաւէր մի փոքրակազմ ու արագաշարժ մարմին — Յատուկ Կոմիտէ — որին Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս պիտի փոխանակէր իր բոլոր իրաւունքները: Եւ ահա, երբ հերթը

* Յայտնի է քէ ինչ սկզբունքներով էին կազմւած Ազգային Խորհուրդները. բոլոր կուսակցութիւնները ներկայացւած էին այնտեղ: Երեսնի Ազգային Խորհրդում կար նաեւ մէկ բոլշեւիկ՝ Պօղոս Մակինցեանը: Ա. Ա.

եկաւ այդ մարմնի կազմութեան, բոլոր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները հրաժարեցին նրա մէջ մտնելու: Ամենայն սիրով համաձայնում, անգամ պնդում էին, որ Յատուկ Կոմիտէն կազմւի դաշնակցականներից, բայց իրենք խուսափում էին՝ խոստանալով միայն ամէն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալ դրսից: Անհնար եղաւ համոզել, որ այդ մարմինը լինի նոյն Ազգային Խորհուրդը, միայն փոքր կազմով, այսինքն՝ բոլոր հոսանքների մասնակցութեամբ: Ներանց այդ վերաբերմունքը թերեւս հասկանալի լինէր, եթէ մէջ տեղը գոյութիւն ունենային սկզբունքային կամ այլ կարգի տարակարծութիւններ, բայց ոեւէ անհամաձայնութիւն չկար. ամենքը համամիտ էին, Արամի պարզած գործելակերպին, բայց գործնական պատասխանատուութիւն վախենում էին ստանձնել: Եւ գործը, ինչպէս ամէն տեղ, Երեւանում էլ մնաց դաշնակցականների ձեռքը: Դաշնակցութիւնն էր, որ գիտակից վայրկեանի լրջութեան՝ չտատանւեց պատասխանատուութեան տակ մտնելուց եւ իր բովանդակ ուժերով նետուեց ասպարէզ: Եւ Յատուկ Կոմիտէն կազմւեց դրեթէ բացառաբար դաշնակցականներից: Ասում եմ «դրեթէ», որովհետեւ կազմի մէջ մտաւ մի չէզոք անձնաւորութիւն, որ իր աշխարհահայեցողութեամբ այնքան մօտ էր մեզ, որ հետագային պաշտօնապէս մտաւ Դաշնակցութեան մէջ:

Յատուկ Կոմիտէի կորիզը կազմում էին երեք հոգի. — Արամը, իբրեւ Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդի անդամ — լիազօր եւ երկու հոգի՝ ընտրւած Երեւանի Ազգ. Խորհրդի կողմից: Բացի այդ, Ազգ. Խորհուրդը ցանկութիւն յայտնեց, որ Յատուկ Կոմիտէի աշխատանքներին մասնակցի նահանգական կոմիսարը (այն ժամանակ Սահակ Թորոսեանն էր) եւ Հայ Զինւորական Միութիւնը իր ներկայացուցիչներով:

Յատուկ Կոմիտէն գործի անցաւ Արամի Երեւան դալու հետեւեալ օրը: Զկար այլեւս անորոշութիւն, տարտամամուտութիւն, սպասողական վիճակ: Պարզ էր թէ ինչ պիտի արւի: — Օգնութիւն ռադմաճախտին նոր դորակոչի միջոցով, Երեւանի շրջանի հայրութեան ինքնապաշտպանութեան կազմակերպում, կարգ ու օրինականութեան վերականգնում դաւառներում, ուր անիշխանութիւնը դնալով ծաւալւում էր, եւ դրանցից բխող պարենաւորման, դրամական, հաղորդակցական եւ այլ խնդիրներ, որոնք բոլորն էլ պահանջում էին լարւած աշխատանք: Ամէն ինչ պիտի կատարւէր արագ. ժամանակը քիչ էր, անելիք՝ շատ:

Այստեղ իմ նպատակից դուրս է խօսել Արամի կատարած աշխատանքների ու դերի մասին այդ շրջանում: Նկատեմ միայն, որ թէ՛

Յատուկ Կոմիտէի եւ թէ՛ այնուհետեւ նրան փոխարինող մարմինների դործունէութիւնը ընթացել է Արամի տիրական ղեկավարութեան տակ: Բացի իր անմիջական պարտականութիւններից, նա հասնում էր ամէն տեղ՝ թէ խորհրդով, թէ ցուցմունքներով եւ թէ՛ հրահանգով ու հրամանով: Եւ ամենքը ենթարկւում էին նրան՝ առանց դժգոհութեան, քրթմնջանքի ու բողոքի: Ենթարկւում էին կատարելապէս յօժար կամքով ու մնալով ազատ. ո՛չ մի դործիչ, ճնշման ամենահեռաւոր զգացումն անգամ չունէր Արամի թեւերի տակ:

Զարմանալի ու բացառիկ էր Արամի բնաւորութիւնը նաեւ ա՛յդ տեսակետից. նրա Խորհրդի ղեմելը, նրան լսելը եւ ենթարկւելը բընական էր համարւում ճիշտ այնպէս, ինչպէս բնական է համարւում երբ մարդ չարժւում է համաձայն իր բանականութեան ու զգացմունքների թելադրութեան: Հարկադրանքի հեռաւոր ակնարկ իսկ չկար: Անշուշտ, ժամանակն էլ իր դերն ունէր. ահաւոր օրեր էին, լինել – չլինելու հարց էր դրւած ամենքի առջեւ՝ մերկ, առանց քողի: Այդպիսի ժամանակ կրքերը մարում են, Խորութիւնները թուլանում: Այսուհանդերձ Արամի անձնաւորութիւնը փրկարար դեր էր կատարում: Եւ այս ասելով, ես ի նկատի չունեմ Արամի հասարակական – քաղաքական արժէքն ու դերը, որ չա՛տ բարձր էին, այլ նրա բնաւորութեան այն գծերը, որոնք ընդհանրապէս կապ չունեն բարձր շնորհքի, տաղանդի հետ, բայց կազմում են զարդը ամէն մի տաղանդի, արտակարգ դերք ու հմայք են տալիս, մանաւանդ, հասարակական շիղ ունեցողին՝ գերազանցապէս համակրելի ու սիրելի դարձնելով նրան: Խօսքս վերաբերւում է Արամի վարկեցողութեանը: Արամը ղեկէր մարդկանց մօտենալ: Մի գաղտնիք, որ ամէն մի հասարակական գործչի առաջին ու ամենամեծ գրաւականն է կազմում: Այդ գաղտնիքին իր բոլոր ձեւերով ու արտայայտութիւններով տիրապետում էր Արամը: Նրան յարգանքով ու սիրով լսում ու ենթարկւում էր ե՛ւ դաշնակցականը, ե՛ւ ժողովրդականը, ե՛ւ էսսէրը եւ իր իսկ ձեռքով անլուսանդ դարձած ու գործի լծւած բոլշեւիկը: Բացառութիւններ, հարկաւ, միշտ ու ամէն տեղ լինում են, բայց երեւանում այդ օրերին բացառութիւններն էլ բացառութիւն էին եւ չէին խանգարում ընդհանուր գործին:

Արամը արտակարգ շնորհք ունէր մարդկանց դնել այնպիսի վիճակի մէջ, որ նրանք դրսեւորում էին իրենց հասարակական արժէքի առաւելագոյնը: Թէեւ Յատուկ Կոմիտէի կազմը դաշնակցական էր, բայց նրա աշխատանքներին ամենաեռանդուն կերպով մասնակցում էին ամենքը: Եթէ մի կողմ թողնենք Արամին, պէտք է ասել, որ

դաշնակցականների հաւասար, յաճախ աւելի եւ ոչ պակաս, գործ էին կատարում ժողովրդականները: Պարենաւորման, ու ելեւմտական խնդիրները զրեթէ ամբողջովին ծանրացած էին վերջիններս վրա, ու մարդիկ աշխատում էին մինչեւ վերջին հնարաւորութիւն: Յատուկ Կոմիտէի շուրջը ստեղծւել էր մի միջնորդ, ուր տեղոտ գործ էր կատարում օրն ի բուն. աշխատում էին սիրով, արտակարգ համբարաշխութեամբ՝ առանց նիւթական վարձատրութեան (խօսքս սովորական պաշտօնեաների մասին չէ): Եւ առանց վերապահութեան պէտք է ասեմ, որ այդ միջնորդը ստեղծւել էր Արամի ներկայութիւնը: Բոլոր աշխատողները — պատասխանատու թէ երկրորդական — մի տարօրինակ, չտեսնւած վերաբերմունք ունէին նրա հանդէպ:

Մի քանի խօսք էլ Արամի ապրուստի մասին: Յիշեցի արդէն, որ նրա անձնական կեանքը շատ ողորմելի կը լինէր, եթէ նրա մասին հոգ տանող չլինէր: Եւ իրօք, այդ մարդը իր մասին մտածել չգիտէր: Որտե՞ղ ապրել, ի՞նչ ուտել, ի՞նչ հագնել — հարցեր էին, որոնք քիչ էին սբաղեցնում նրան: «Մի կերպ կապրենք, չենք մեռնի» — այս էր նրա սովորական խօսքը:

Յատուկ Կոմիտէի անդամներս միաժամանակ պաշտօնով կապւած էինք որեւէ հիմնարկութեան հետ, այնպէս որ թէեւ Յատուկ Կոմիտէից ուժիկ չէինք ստանում, բայց ստանում էինք այլ տեղից, որով եւ պահում էինք մեր գոյութիւնը: Արամը որեւէ տեղից դրամ չէր ստանում եւ ապրում էր զրկանքներով ու կիսաքաղց: Այդ մասին խօսեցի հետո: — «Թիֆլիսում, կարծեմ, մի բան նշանակել են, կուղարկեն. դատարկ բաներով մի մտահոգւիր» եղաւ պատասխանը: Ես խօսեցի Յատուկ Կոմիտէի նախագահ Մ. Մուսինեանի հետ, որը վերին աստիճանի գործունեայ, եռանդուն, բնորոշակ ու շիտակ բրնձաւորութեան տէր մարդ էր՝ յարգւած ու սիրւած Երեւանի հասարակութիւնից: Նա իր ամբողջ ժամանակը նւիրել էր Աղգային Խորհրդին: Անկուսակցական էր եւ շատ էր յարգում ու գնահատում Արամին, բայց նրա ներքին կեանքին, նիստ ու կացին տեղեակ չէր: Խիստ զարմացաւ: Թիֆլիսի հետ մեր յարաբերութիւնները հաղորդակցութեան տեսակէտից այնպէս էին, որ այնտեղից «ամուսկան» ստանալու մասին մտածելը միամտութիւն էր: Ես առաջարկեցի, որ Յատուկ Կոմիտէն մի որոշ գումար տրամադրի Արամին՝ նրա ապրուստի համար: Մուսինեանը այդ առաջարկիս պատասխանեց, որ Յատուկ Կոմիտէի գրամարկոր բաց պիտի համարել Արամի առաջ: Նա կարող է առնել որքան հարկաւոր է: Այդ միտքը կարգաւէր ու խիստ հաշւապահ, դրամական խնդիրներում այնքան բժականոր

Մուսինեանի բերնում ինձ տարօրինակ չթւաց։— Արամի հանդէպ նա անյարմար էր համարում այլ վերաբերմունք։ Արամը նրա աչքին էլ սովորական աշխատող չէր։

Սակայն մեր ցանկութիւնները լոկ ցանկութիւններ էլ մնացին։ Արամը կտրուկ կերպով հրաժարւեց որեւէ ձեւով որեւէ դրամ առնելու։ Մինչեւ ընտանիքի Երեւան տեղափոխւելը նա ապրում էր Արովեան եւ Դոկտորսկայա փողոցների անկիւնում, մի հասարակ տան մէջ։ Սենեակը իր երկու լուսամուտներով նայում էր Դոկտորսկայա փողոցի վրա։ Յարմարութիւնների տեսակէտից այդ սենեակը ողորմելի էր։ Մի անշուք մահճակալ, երկու հասարակ սենեան եւ մի երեք չորս նոյնպէս հասարակ աթոռ — ահա սենեակի կահաւորութիւնը։ Մի անկիւնում հին արկղի վրա յարմարեցւած էր թիթեղեայ վառարանը, որ վառարան լինելուց աւելի մի պատիժ էր Արամի համար։ Վառելիս խողովակները յաճախ դուրս էին ընկնում իրար միջից եւ սենեակը լցւում էր անտանելի ծխով։ Եւ որովհետեւ Արամի աչքերը վատառողջ էին, ծուխը նրա համար կրկնակի տանջանք էր։ Լուսամուտներն ու դուռը բաց էր անում ու նստում ցրտում։

Նոյն Դոկտորսկայա փողոցում ապրում էի եւ ես։ Ծառ յաճախ Արամի հետ աշխատանքներից միասին էինք վերադառնում տուն։ Եւ գրեթէ ամէն անգամ նա ինձ հրաւիրում էր ճաշի։— «Գիտեմ, եթիմ ես (ընտանիքս Երեւանում չէր), դնանք միասին ճաշենք»։ Երբեմն դնում էի։ Ո՛չ ճաշի համար, այլ որպէսզի միասին լինենք։ Նրա ճաշը հո ճաշ չէր։ Նոյն տանն ապրում էր մի վանեցի ընտանիք, որ եւ պատրաստում էր Արամի ուտելիքը։ Ժամանակին չեմ հետաքրքրւել, բայց կարծում եմ, որ Արամի Վանի բարեկամներն էին հոգում նրա ապրուստը։ Եւ որովհետեւ իրենք էլ՝ դադթական ու տնաւեր՝ զրկանքներով էին ապրում, Արամին էլ լաւ պահել չէին կարող։ Պատահել են դէպքեր, երբ եկել ենք ճաշի եւ տանը հաց չի գտնւել — միայն ապուր։ Ուղարկել ենք դէս ու դէն հացի։ Երբ վանեցի քոյրիկը ճնշւելով ու ամաչելով յարնում էր, թէ տանը հաց չկայ, Արամը, բարի ժպիտը գէմքին՝ հանգստացնում էր։— Արշալոյսը օտար մարդ չէ, վնաս չունի։

Միայն ընտանիքը Երեւան տեղափոխւելուց յետոյ Արամը սկսեց քիչ շատ մարդավայել ապրել։ Ունէր լաւ բնակարան ու բաւարար սնունդ։ Այդ բարեփոխութեան համար նա պարտական էր իր բժշկուհի կնոջ։

Եւ այդ մարդը, որ այնքա՞ն անուշադիր էր դէպի ինքը, որքա՞ն բժախնդիր էր ուրիշների նկատմամբ։ Արամը հաստատութեան

դրամարկղը չէր խնայում՝ աշխատողներին վարձատրելու եւ օգնելու համար: Քանիսներին օգնել է այս կամ այն ձեւով, մէկի կամ միւսի միջոցով, եւ յաճախ, այնպէս, որ օգտուողը չի իմացել, թէ Արամի ուշադրութեանն է պարտական: Երբ Ազգային Խորհրդի գործունէութիւնը վերջացաւ, ընտրւեց մի հաշւեյարդար մարմին, որը պիտի քննէր, կարգի բերէր ու փակէր Ազգային Խորհրդի եւ նրա գործադիր մարմինների բոլոր հաշիւները: Այդ մարմինը իր տրամադրութեան տակ ունէր խոշոր գումար: Անդամներն էին՝ Յ. Մելիքեան, Մ. Մուսինեան եւ Ա. Աստուածատրեան: Յաճախ Արամից գրութիւններ էինք ստանում, որոնցից իմանում էինք, թէ այս կամ այն անձը ստանալիք ունի: Այդ մի ձեւ էր, որով Արամը օգնութեան էր հասնում նիւթական զրկանքներից տառապող ու տանջւող մարդկանց, որոնք ամէն ինչ կորցնելով՝ պահել էին իրենց պարտաճանաչութեան դժացմունքները հանդէպ Հայրենիքին: Մենք հասկանում էինք Արամին ու հոգով նրա հետ էինք, գիտակցելով հանդերձ որ նրա արածը մեր կարողութիւններից վեր է: Երբ նա անհրաժեշտ էր համարում, արհամարում էր սոյորակա՞ն կարգն ու ձեւը եւ անում, ինչ որ նպատակաւարմար էր համարում: «Տարրերային ոյժ էր, որ ոտնահարում ու անցնում էր ամէն մի օրէնք՝ միշտ աչքի առաջ ունենալով մարդկային շահերը», ասել էր նրա մասին հետազային Գ. Պետրոսեանը, կողէտ, արդարադատութեան նախարարը Քաջազնունու դահլիճում:

**

Յատուկ Կոմիտէի առաջին քայլերից մէկը եղաւ զինակոչ յայտարարել: Այդ յայտարարութեան համաձայն գէնքի տակ էին կանչւում մինչեւ 27-28 տարեկան հասակ ունեցողները:

1918 թ. յունւ. 5-ին, ճաշից յետոյ, Արամի հետ Երեւանից ինքնաշարժով դուրս եկանք գէպի Ղուրդուղուլի՝ ծննդեան երեկոն այնտեղ անցկացնելու համար: Ճանապարհին պատահում էին խումբ - խումբ երիտասարդ գիւղացիներ, որոնք երեք օրւայ պաշարը մէջքներին չտապում էին Վաղարշապատ՝ զինուորական շրջանի կենտրոնը՝ արձանագրւելու: Յատուկ Կոմիտէի կոչը նոր էր հասել տեղ, եւ ահա մարդիկ չտապում են իրենց պարտքը կատարելու՝ Ծննդեան օրը բաժնւելով հարազատներից: Արամը ազդւեց:

— «Այլ պայմաններում, ասում էր նա, մեր ժողովուրդը հրաշքներ կարող է գործել. շատ անգամ առիթներ եմ ունեցել նկատելու, որ մեր գիւղացուն պարտաճանաչութեան դժացումը հարազատ է. գիտակցութեան նշան է այդ: Ազգային Խորհրդի մի կոչ լոկ բաւա-

կան է, որ նա իր համար այս ազիզ օրին թողնի տուն ու տեղ եւ շտապի դէնքի տակ. ստիպողական, հարկադրական ոչինչ չկայ: Մինչդեռ ուս կառավարութեան զօրակոչը գլուխ էր գալիս ահ ու սարսափի ազդեցութեան տակ: Այսօր Օշականից ինձ մի այսպիսի դէպք պատմեցին: Երբ Ազգ. Խորհրդի կոչը հասնում է գիւղ, գիւնակոչի ենթակայ երիտասարդները պատրաստութիւններ են տեսնում Վաղարշապատ դալու՝ արձանագրւելու համար: Գիւղի ունեւորներէից մէկը, որ ամբողջ պատերազմի ընթացքում իր որդուն զանազան ապօրինի միջոցներով ազատել էր զինակոչից, Ազգ. Խորհրդի կոչը կարգալով՝ կանչում է որդուն եւ ասում. «Բալաս, էլ Աստուած էլ զարուլ չի անի, որ պահես. պատրաստւիր եւ Աստուած հետդ — բարի ճանապարհ: Ո՛չ մէկից յետ չմնաս»: Ես մի բանից եմ վախենում, շարունակեց Արամը, վախենում եմ՝ սեւերես դուրս դանք մեր ժողովրդի առաջ, չկարողանանք կազմակերպել գործը եւ կորցնենք նրա հաւատն ու վստահութիւնը...»:

Հետագայ մեր պատմութիւնը վկայ, որ Արամի վախը անտեղի չէր....:

Վրշապ.

(Վերջը յաջորդ անգամ

